

УДК 929.732 (440.248)

**Генерал-поручик Віктор Амадей Принц
Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хоймський –
вчитель генерал-фельдмаршала князя
М. Б. Барклая де Толлі**

Ганкевич В. Ю.

Gankiewicz W. Yu. Lieutenant-General Victor Amadeus Prince of Anhalt-Bernburg-Schaumburg-Hoym – Teacher of Field Marshal Prince Mikhail Andreas Barclay de Tolly. The article is devoted to the lieutenant-general, V. A. Prince of Anhalt-Bernburg-Schaumburg-Hoym – teacher of Field Marshal Prince Mikhail A. Barclay de Tolly. At the time, the famous Russian commander, a hero of Patriotic War of 1812 was Prince's adjutant, fought beside him in the Russian-Turkish war, and participated in the storming of Ochakov and during the Russian-Swedish war was at his bedside.

Keywords: V. A. prince of Anhalt-Bernburg-Schaumburg-Hoym, M. B. Barclay de Tolly, Russian-Turkish war, Russian-Swedish war.

Ганкевич В. Ю. Генерал-поручик Віктор Амадей принц Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хоймський – учитель генерал-фельдмаршала князя М. Б. Барклая де Толлі. Стаття посвящена изучению биографии генерал-поручика В. А. принца Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хоймского. В свое время прославленный русский полководец, герой Отечественной войны 1812 г. генерал-фельдмаршал М. Б. Барклай де Толли был адъютантом у принца и воевал рядом с ним в русско-турецкую войну, участвовал в штурме Очакова и во время русско-шведской войны находился у его одра.

Ключевые слова: В. А. принц Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хоймский, М. Б. Барклай де Толли, Русско-турецкая война, Русско-шведская война.

Ганкевич В. Ю. Генерал-поручик Віктор Амадей принц Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хоймський — учитель генерал-фельдмаршала князя М. Б. Барклая де Толлі. Статтю присвячено вивченню біографії генерал-поручика В. А. принца Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хоймського. У свій час прославлений російський полководець, герой Вітчизняної війни 1812 р. генерал-фельдмаршал М. Б. де Толлі був ад'ютантом у принца та воював поряд з ним в російсько-турецькій війні, приймав участь у штурмі Очакова і в часи російсько-шведської війни знаходився біля його одра.

Ключові слова: В. А. принц Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хоймський, М. Б. Барклай де Толлі, Російсько-турецька війна, Російсько-шведська війна.

В ітчизняна війна 1812 р. та наступні визвольні походи суттєво вплинули на військово-політичне майбутнє Європи. Одним із найвидатніших полководців того часу визнано Мікаеля-Андреаса (Михайла Богдановича) Барклая де Толлі (1761–1818) – князя, генерал-фельдмаршала, повного кавалера Військового ордену Св. Георгія Побідоносця та військового міністра.

Про його таланти стратега та тактика відомо досить докладно. Видавалися його твори, вивчався його військово-теоретичний спадок тощо. М. Б. Барклаю де Толлі встановлені пам'ятники у Москві, Санкт-Петербурзі, Тарту, Йигивесті тощо. Його скульптура прикрашає пам'ятник «1000-річчя Росії» у Великому Новгороді. Існують і чисельні біографічні дослідження, у тому числі і в солідних енциклопедичних виданнях.

Але про ранню його біографію існують і певні розбіжності, неточності та взагалі брак інформації. У даному разі хочеться звернути увагу наукової громадськості на людину, яку

М. Б. Барклай де Толлі вважав своїм вчителем і за свідченнями сучасників проніс пам'ять про нього через усе своє життя.

Відомо, що після отримання капітанського чину 13 січня 1788 р. М. Б. Баркляя де Толлі було призначено ад'ютантом до генерал-поручика принца Ангальт-Бернбургського [28, с. 117; 4, с. 160]. На цій посаді М. Б. Барклай де Толлі перебував аж до героїчної загибелі принца 2 травня 1790 р., а отже був досить близькою до нього людиною.

Джерелами у цьому дослідженні слугували: «Камер-фурьєрський церемониальний журнал 1788 года», «Реляция П. А. Румянцева Екатерине II о боях под Силистрией и причинах обратной переправы Армии через Дунай», документи «Архива Государственного Совета», «Описание всерадостного торжествования мира с Оттоманскою Портою, бывшего в Москве 1775 года июля 10 и в последовавшие потом числа», «Бумаги императрицы Екатерины II, хранящихся в государственном архиве министерства иностранных дел» та знамениті «Памятные записки» О. В. Храповицького.

Серед авторів, твори яких були використані при написанні цієї праці треба згадати істориків першої половини ХІХ ст. С. І. Ушакова, С. М. Глінку, М. О. Полевого, О. І. Вейдемейера, А. А. Лефорта, М. М. та Д. М. Бантиш-Каменських. У другій половині ХІХ ст. певні внески у розробку цієї тематики внесли А. М. Петров, М. І. Богданович, О. Г. Брикнер, В. О. Більбасов, К. Ф. Ордін, П. І. Белавенець, П. Ф. Карабанов, С. М. Любецький та ін. Серед іноземних авторів треба згадати Й. Гаттерера, Ш. Якобі, К. Науманна, Й. Хамеля.

У дослідженні використовувалася і довідкова література: «Список кавалеров императорского военного ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия, четырех степеней»; «Handbuch der neuesten Genealogie», статті з «Военного энциклопедического лексикона, издаваемого обществом военных и литераторов», «Русского биографического словаря», «Военного энциклопедического лексикона», «Биобиблиографического справочника» Д. М. Шилова тощо.

Отже, говорячи про вчителя М. Б. Баркляя де Толлі, мається на увазі генерал-поручик Віктор Амадей Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хойм (Victor Amadeus von Anhalt-Bernburg-Schaumburg-Noym) (21 травня 1744 – 2 травня 1790). Він народився від другого шлюбу правлячого князя Віктора I Амадея Адольфа. Його матір'ю була Гедвіга Софія – донька графа Венцеля Людвіга Доннерсмарка.

Зрозуміло, що через те, що існував закон первородства В. А. принц Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хоймський не мав права обійняти посаду правлячого монарха. Після смерті батька на трон вступив старший брат генерал нідерландської служби Карл Людвіг фон Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хоймський.

Військову кар'єру В. А. принц Ангальт-Бернбургський розпочав в чині капітана нідерландської армії [31, S. 48]. Можливо, певний час, принц служив капітаном кірасирського полку Ангальт-Цербтського князя Фридриха Августа і там відзначився про що свідчили тогочасні довідкові видання [33, S. 62]. Невдовзі він перейшов до лав римо-імператорських збройних сил. На австрійській службі він отримав чин ротмістра.

У 1764 р. імператриця Катерина II нагородила В. А. принца Ангальт-Бернбургського голштинсько-російським орденом Святої Анни (№ 128) [33, S. 70; 5, 178; 34, S. 329; 17, с. 48]. Як відомо, імператриця сама походила з Ангальтського князівського роду, але з іншої гілки – Цербтської, яка поступово згасала. Доречі, Катерина II доводилася Віктору Амадею тіткою у VI поколінні [35, S. 27]. Очевидно, що тісні зв'язки ангальтців із санкт-петербурзьким двором продовжилися.

Врешті решт 1772 року В. А. принц Ангальт-Бернбургський вступив у російську військову службу [13, с. 5]. Очевидно, принца було зараховано на офіцерську посаду до складу Лейб-Кірасирського полку.

На той час Російська імперія провадила активну зовнішню політику на Півдні. У самому розпалі була Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. Невдовзі В. А. принц Ангальт-Бернбургський опинився в діючій армії волонтером. Йому вдалося відзначитися в

боях під Сілістрією та під час штурму Варни. Головнокомандувач П. О. Румянцев в реляції імператриці Катерині II писав про те, що серед тих хто показав свою відвагу під Сілістрією був «полковник і кавалер принц Ангальт-Бернбурзький, який командував частиною в колоні Осипа Андрійовича барона Ігельстрьома, яка призначена на штурм міста та виявив не менше у цьому, як і в усіх випадках до загального визнання дух твердості, притаманний його породі та притаманний народженим военначальствовати» [26, с. 653]*. Очевидно, така позитивна оцінка головнокомандувача була помічена у Санкт-Петербурзі. Тому вже 29 липня 1773 р., після обговорень в Державній Раді щодо нагород по Першій Армії, було складено доповідь, чи не забажає імператриця Катерина II «похвалити полковника принца Ангальт-Бернбурзького власним листом» [3, с. 57].

Невдовзі, закінчилася війна і було підписано відомий Кючук-Кайнарджійський мирний договір. Бригадир В. А. принц Ангальт-Бернбурзький у цей час перебував на місці ведення переговорів у світі генерал-аншефа П. О. Румянцева-Задунайського.

10 липня 1775 р. під час імператорських урочистостей у Москві з приводу підписання миру з Осаяною Портою бригадир В. А. принц Ангальт-Бернбурзький отримав генерал-майорський чин [22, с. 24]. Нагороди продовжувалися й надалі. У день Святого Георгія, 26 листопада 1775 р. В. А. принц Ангальт-Бернбурзький став кавалером імператорського воєнного ордена Святого Великомученика і Побідоносця Георгія 4 класу (№ 278) [27, с. 29 (№ 29); 18, с. 187]. 18 червня 1778 року В. А. принц Ангальт-Бернбурзький отримав наступний чин – генерал-поручика.

Активне командування військами В. А. принца Ангальт-Бернбурзького припадає на Російсько-турецьку війну 1787–1791 рр. На ній ще більше проявився його неабиякий організаторський талант.

8 (19) березня 1788 р. імператриця Катерина II надала

*«полковник и кавалер принц Ангальт-Бернбургской, который командовал частью в колонне, на приступ к городу назначенный барона Игелштрома, и явил не меньше в сем как и во всех случаях к общему признанию дух твердости, свойственный его породе и свойственный рожденным военначальствовать».

повеління управляючому свого Кабінету Стрекалову рескрипт. В ньому вона повеліла видати принцу В. А. Ангальт-Бернбурзькому, який вирушав на війну 10.000 карбованців [17, с. 54-55].

Осяйна Порта намагалася повернути собі втрачені південноукраїнські землі та повернути вплив на Крим. Невдовзі в кампанії 1788 р. генерал-поручик В. А. принц Ангальт-Бернбурзький прибув до діючої Катеринославської армії генерал-фельдмаршала Григорія Олександровича князя Потьомкіна, який командував славнозвісними облогою та штурмом Очакова.

Під час цієї облоги генерал-поручик В. А. принц Ангальт-Бернбурзький відзначився у кількох бойових операціях та прийняв безпосередню участь у командуванні колонною під час штурму фортеці.

15 (4) грудня Г. О. Потьомкін нарешті прийняв рішення про організацію штурму Очакова. Диспозиція штурму була опрацьована генерал-аншефом Іваном Івановичем Меллером і була затверджена генерал-фельдмаршалом Г. О. Потьомкіним. Чотири колони правого флангу знаходилися під загальним командуванням генерал-аншефа князя М. В. Репніна. З них дві перші колони «перебували під приватним начальством» генерал-поручика принца В. А. Ангальт-Бернбурзького [24, с. 193]. Перша колона очолювалася генерал-майором Петром Людвігом фон-дер-Паленом. Вона складалася із солдатів Тамбовського піхотного полку, батальйону спішених егерів, катеринославських 1000 піших козаків, 200 кінних полковника Матвія Івановича Платова, команда вірних козаків та вірменські волонтери команди майора Абрамова. Перша колона мала з правого флангу рушити морським узбережжям до замку коменданта трьох-бунчужного папі Гасана. Захопивши його вона мала повернути на очаківський земляний ретраншемент та атакувати його з південного боку лиману.

Друга колона була поділена на дві частини, аби ввести супротивника в оману. Одна частина, на чолі із бригадиром Сергієм Лаврентійовичем князем Львовим, складалася із солдатів Катеринославського гренадерського полку та батальйону Таврійського гренадерського полку. Друга частина, яка перебувала під командою полковника Василя Сергійовича Бойкова, увібрала у себе два батальйони Катеринославського

егерського корпусу та 50 вершників Єлисаветградського легкокомонного полку. Друга колона мала увійти в ретраншемент з двох боків і тим самим розсіяти увагу супротивника та боротися за його захоплення з тилу [24, с. 194].

Генерал-поручик В. А. принц Ангальт-Бернбурзький особисто перебував у другій колоні. Саме вона забезпечувала успішні дії першої колоні. Звідти здійснювалося правильне і виважене командування принца.

Авангард його колоні, очолюваний полковником Рожером графом де Дама, не звертаючи увагу на глибокий сніг, за кілька хвилин подолав відстань до турецьких окопів. Ретраншемент та навколишні будівлі було захоплено. Власне сам В. А. принц Ангальт-Бернбурзький з гренадерами та егерями гнав попереду себе турків до Стамбульських воріт. Турки випустили допомогу для своїх солдат у окопах. Було прийнято рішення їх атакувати, маючи на увазі захопити важливі ворота.

Стамбульські ворота турки захищали з відчаєм. Так, що коли вони були вже відкриті, то принц увійшов до фортеці по трупах, які наповнювали рів у три сажні завглибшки [8, с. 156-162; 24, с. 200; 6, с. 29].

16 грудня 1788 р. генерал-поручик В. А. принц Ангальт-Бернбурзький став кавалером імператорського Воєнного ордену Святого Великомученика та Побідоносця Георгія великий хрест 2-го класу (№ 14) [27, с. 3 (№ 14)]. Його ад'ютант М. Б. Барклай де Толлі, який перебував поряд із принцем отримав орден Святого Володимира 4 класу та підвищення в чині до секунд-майора.

В наступну кампанію 1789 р. генерал-поручик В. А. принц Ангальт-Бернбурзький перебував у першій дивізії Об'єднаної Південної армії генерал-фельдмаршала Г. О. Потьомкіна. Цього разу М. Б. Барклай де Толлі перевели до складу Ізюмського полку, але зі збереженням майорської ад'ютантської посади. При першій дивізії генерал-поручик В. А. принц Ангальт-Бернбурзький теж вважався «частним начальником» [24, с. 28].

Цього року принц і його вірний ад'ютант прийняли участь при взятті Каушан, Акермана та, нарешті, Бендер. У першій

справі генерал-поручику В. А. принцу Ангальт-Бернбурзькому доручили командувати авангардом [11, с. 73], де знаходився і сам генерал-фельдмаршал Г. О. Потьомкін. Принц 13 вересня з'явився під Каушанами на чолі загону кінних егерів та козаків полковника М. І. Платова. В результаті блискавичної операції, проведеної В. А. принцем Ангальт-Бернбурзьким, турки побігли. Вбитими виявилися 700 осіб. Російській армії дісталися 100 полонених на чолі із трьох-бунчужним пашею Сингали Бегрелбеєм Анадолу, 3 гармати, 2 прапори та табір.

Наступною операцією, в якій приймали участь генерал-поручик В. А. принц Ангальт-Бернбурзький та його ад'ютант М. Б. Барклай де Толлі був Акерман. 23 вересня загін росіян на чолі із генерал-аншефом князем Ю. В. Долгоруким рушив до турецьких укріплень на Дністрі. Боротьба була не тривалою і 28 вересня турки на чолі із трьох-бунчужним Тайфун пашею здали Акерман.

На підступах до Бендер генерал-фельдмаршал Г. О. Потьомкін вирішив провести огляд місця розташування цієї фортеці. Між іншими досвідченими військовими у його почті знаходився і В. А. принц Ангальт-Бернбурзький. Турки спробували використати артилерію, але огляд вдався і група генералів, придворних та іноземців безперешкодно повернулася до свого табору.

Після демонстрації сили та дипломатичних переговорів, 3 листопада впали Бендери. 16000 військових і 22000 цивільних на чолі із трьох бунчужним пашею Хаджи-Ізмаїл-Кейсарли-Заран-оглу та Ахмет-пашею покинули Бендери і рушили до фортеці Ізмаїл. Росіяни захопили цінні трофеї – більше 300 гармат (281 мідяні, 10 чавунних та 25 мортир), 12.000 пудів пороху, 22.000 пудів сухарів, 24.000 чвертей хліба у сховищах тощо. Європейська суходільна кампанія 1789 р. проти Османської Порти закінчилася повною перемогою. В. А. принц Ангальт-Бернбурзький, «который родство свое с Екатериной подтвердил мужественными подвигами в Турции» [14, с. 69], відпросився на батьківщину у відпустку.

За вірну службу В. А. принц Ангальт-Бернбурзький був нагороджений вищими орденами Російської імперії. 21 квітня 1789 р. йому надали знаки Імператорського ордену Святого апостола Андрія Первозваного (№ 254) та Імператорського ордену Святого Олександра Невського (№ 557) [5, с. 394-395].

Наступною війною, в якій прийняв активну участь генерал-поручик В. А. принц Ангальт-Бернбурзький була російсько-шведська 1789–1790 рр. У 1790 р. з переводом принца В. А. Ангальт-Бернбурзького до Фінляндії за ним рушив і його ад'ютант [25, с. 233]. Командувачем діючої армії у Фінляндії все ж таки призначили генерал-аншефа І. П. Салтикова. А генерал-поручики В. А. принц Ангальт-Бернбурзький та О. А. барон Ігельстрьом, таким чином, опинилися у його розпорядженні і загальному командуванні [10, с. 49].

У Санкт-Петербурзі наказом барону О. А. Інгельстрьому було доручено повернути втрачені росіянами Кернікоскі та Пардакоскі. О. В. Храповицький зафіксував слова імператриці Катерини II про те, що В. А. принц Ангальт-Бернбурзький та О. А. барон Ігельстрьом «как хваты в одних дрожках поскакали» до своїх військ [29, с. 220].

Контратака росіян була призначена на 18 квітня о 23 годині 30 хвилин. Рух на військо Густава III був запланований з трьох боків – трьома колонами. Спочатку атака росіян була вдалою; шведи почали відступ. Генерал-поручик В. А. принц Ангальт-Бернбурзький почав здійснювати спробу взяти Кернікоскі. Він дав наказ швидким маршем захопити Кернікоський міст. Росіяни захопили ворожу батарею. Шведи почали полишати шанці. Але невдовзі вони отримали міцну допомогу і почати тіснити росіян та перешли у контратаку. Генерал-поручик В. А. принц Ангальт-Бернбурзький не дочекався допомоги. І через шведську контратаку росіяни були змушені відступати [19, с. 266-268; 9, с. 231; 16, 250-251]. О. В. Храповицький зазначав, що докладну доповідь про бій імператриці Катерині II було зроблено 1 травня. Доповідач зробив висновок, що скоріш за все «шведи про все були попереджені і кожна колону були готові зустріти» [29, с. 221].

В тому трагічному бою В. А. принца Ангальт-Бернбурзького було смертельно поранено [23, с. 89; 2, с. 108] гарматним ядром у праву ногу вище коліна [12, с. 391]. Зі збірки реляцій відомо, що принц «повергся на землю от жестокой полученной им рань» [7, с. 303] шведським ядром в праву ногу.

Ще живого генерал-поручика В. А. Ангальт-Бернбурзького на плащах віднесли гренадери до Савітайполя. Дорогою він віддав своєму ад'ютанту М. Б. Барклаю де Толлі власну золоту шпагу і сказав: «Цією однією власністю можу тепер розпоряджатися, дарую її Вам, вона завжди буде з честю у руках Ваших» [15, с. 238]. Інший варіант: «эта шпага в ваших руках будет неразлучна со славою» [20, с. 33-34].

Серед відзначених бароном О. А. Ігельстрьомом офіцерів, які показали свої бойові здібності у битві при Пардакоскі, був і М. Б. Барклай де Толлі. За це його 12 травня 1790 р. підвищили, надавши чин прем'єр-майора [28, с. 160; 30, с. 68].

Але, врешті-решт російсько-шведська війна була побідоносною для Росії. Вона закінчилася підписанням Верельського мирного договору 3 (14) серпня 1790 р. Його головною умовою було збереження довоєнних російсько-шведських кордонів.

Останки генерал-поручика В. А. принца Ангальт-Бернбурзького були поховані в церкві у місті Виборг. Нині його могила знаходиться на лютеранському цвинтарі селища Петрівське у Виборзі.

Смерть В. А. принца Ангальт-Бернбурзького викликала жаль у його сучасників. Його племінник Фридрих V Людвіг Християн ландграф фон Гессен-Хомбург присвятив героїчному родичу кантату «Empfindungen bei dem Code de S Prinz von Anhalt-Bernburg» [32, S. 254-255].

«Велич духу та чесність, якими він керувався, були головною рисою характеру, він належав до тієї групи людей, які з першого погляду викликають повагу та довіру», – згадували сучасники та близькі до В. А. принца Ангальт-Бернбурзького люди [32, S. 253].

Пам'ять про свого вчителя генерал-фельдмаршал

М. Б. Барклай де Толлі проніс через усе своє життя. Відомо, що він завжди у військових походах вішав над ліжком мініатюрний портрет та шпагу В. А. принца Ангальт-Бернбургського [21, с. 171].

Примітки

1. *А. В. В. Ангальт-Бернбург-Шаумбургский принц Виктор Амадей // Военный энциклопедический лексикон, издаваемый обществом военных и литераторов. – СПб., 1837. – Ч. I.*
2. *Ангальт-Бернбург-Шаумбургский // Русский биографический словарь. – Спб., 1900. – Т. 2.*
3. *Архив Государственного Совета. – Спб., 1869. – Т. 1: Совет в царствование императрицы Екатерины II-й (1768–1796 гг.).*
4. *Бантыш-Каменский Д. Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов / Д. Н. Бантыш-Каменский. – СПб., 1840. – Ч. 3.*
5. *Бантыш-Каменский Н. Н. Списки кавалерам российских императорских орденов Св. Андрея Первозванного, Св. Екатерины, Св. Александра Невского и Св. Анны с учреждения до установления в 1797 году орденового капитула / Н. Н. Бантыш-Каменский. – М., 2005.*
6. *Белавенец П. И. Очаков. Краткий исторический очерк военных действий русских морских и сухопутных сил у стен Очаковской твердыни / П. И. Белавенец. – Севастополь, 1901.*
7. *Бильбасов В. А. Примечания к: Гагарин И. Екатерина II во время войны с Швецией. Письма и повеления графу В. П. Мусину-Пушкину 1788–1789 гг. / В. А. Бильбасов // Русская Старина. – 1887. – Т. 54. – апрель-май-июнь.*
8. *Богданович М. И. Походы Румянцева, Потемкина и Суворова в Турции / М. И. Богданович. – СПб., 1852.*
9. *Брикнер А. Война России с Швецией в 1788–1790 годах / А. Брикнер. – СПб., 1869.*

10. *Бумаги императрицы Екатерины II, хранящихся в государственном архиве министерства иностранных дел.* – Т. 5 // Сборник императорского русского исторического общества. – 1885. – Т. 42.
11. *Вейдемейер А.* Двор и замечательные люди в России, во второй половине XVIII столетия / А. Вейдемейер. – СПб., 1846. – Ч. 2.
12. *Висковатов А. В.* [А. В. В.] Ангальт-Бернбург-Шаумбургский / А. В. Висковатов // Военный энциклопедический лексикон. – Т. 1. – СПб., 1852.
13. *Ганкевич В. Ю.* Генерал-поручик Віктор Амадей Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хойм: (призабута біографія генерала катерининської доби) / В. Ю. Ганкевич // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия: Исторические науки. – 2011. – Т. 24 (63). – № 1: спецвыпуск «История Украины».
14. *Глинка С.* Русская история / С. Глинка. – М., 1823. – Ч. 10.
15. *Глинка С.* Русское чтение / С. Глинка. – СПб., 1845. – Ч. 2.
16. *История лейб-гвардии Преображенского полка. 1683–1883 г.* – Спб., 1883. – Т. 2.
17. *Камер-фурьерский церемониальный журнал 1788 года.* – СПб, 1887. – Приложения.
18. *Карабанов П. Ф.* Списки замечательных лиц русских / П. Ф. Карабанов // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1860, январь-март. – Кн. 1.
19. *Лефорт А. А.* История царствования государыни императрицы Екатерины II / А. А. Лефорт. – М., 1838. – Ч. 4.
20. *Любецкий С. М.* Русь и русские в 1812 году (Книга для чтения всех возрастов) / С. М. Любецкий. – М., 1869. – Ч. 1.
21. *Ольховский Е. А.* Тайны и авантюры в российской истории / Е. А. Ольховский. – СПб., 2003.
22. *Описание всерадостного торжествования мира с Оттоманскою Портою, бывшего в Москве 1775 года июля 10 и в последовавшие потом числа.* – М., [1775].
23. *Ордин К. Ф.* Выборгская победа и Роченсальмский погром (с двумя картами) / К. Ф. Ордин // ЖМНП. – 1888. – № 1. – Ч. 225. – Отд. 2.

24. *Петров А.* Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. 1787–1791 г. / А. Петров. – СПб., 1880. – Т. 1.
25. *Полевой Н. А.* Русские полководцы, или, Жизнь и подвиги российских полководцев, от времен императора Петра Великого до царствования императора Николая I / Н. А. Полевой. – СПб., 1845.
26. *Реляция П. А.* Румянцева Екатерине II о боях под Силистрией и причинах обратной переправы Армии через Дунай. 30 июня 1773 г. // Румянцев П. А. Документы. – М., 1953. – Т. 2.
27. *Список кавалеров императорского военного ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия, четырех степеней* // Степанов В. С., Григорович Н. И. В память столетнего юбилея императорского военного ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия (1769–1869). – СПб., 1869.
28. *Ушаков С. И.* Деяния Российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя в достопамятную войну с Францией в 1812, 1813, 1814 и 1815 годов с кратким начертанием всей их службы, с самого начала вступления в оную / С. И. Ушаков. – СПб., 1822. – Ч. 1.
29. *Храповицкий А. В.* Памятные записки / А. В. Храповицкий. – М., 1862.
30. *Шилов Д. Н.* Государственные деятели Российской империи. Главы высших и центральных учреждений. 1802–1917. Биобиблиографический справочник / Д. Н. Шилов. – СПб., 2002.
31. *Gatterer J. Ch.* Handbuch der neuesten Genealogie und Heraldik: vor ihnen aller jetzigen Europäischen Potentaten Stämmtafeln und Wappen enthalten sind / J. Ch. Gatterer. – Nürnberg, 1761.
32. *Hamel J. G.* Hessen-Homburgische Reim-Chronik / J. G. Hamel. – Homburg vor der Höhe, 1860.
33. *Handbuch der neuesten Genealogie.* – Nürnberg, 1769.
34. *Jacobi Ch. Fr., Kriebel G. Fr.* Europäisches genealogisches Handbuch / Ch. Fr. Jacobi. – Leipzig, 1772.
35. *Naumann K. G.* Genealogische Geschichte der europäischen Staaten. als Hilfsmittel bei historischen Studien und zum Gebrauch höherer Lehranstalten / K. G. Naumann. – Jena, 1855.